

Galyna Vaskivska

ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ОСВІТИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

FORMATION OF EDUCATIONAL CONTENT IN HIGH SCHOOL AS A SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

Резюме

У статті окреслено проблему формування змісту освіти у старшій школі у контексті наближення українського суспільства до європейських цінностей; подано результати опитування вчителів і учнів щодо дійсного стану проблем сучасної української освіти; проаналізовано зміст освіти у старшій школі; обґрунтовано, що необхідною умовою удосконалення існуючого змісту освіти є його фундаменталізація, яка зумовлює гуманізацію процесу навчання, творить молоду людину як вільну й оптимістичну особистість.

Ключові слова: *зміст освіти, учні старшої школи, навчальні предмети, фундаменталізація змісту освіти, ціннісні орієнтації.*

Summary

The paper outlines the problem of the formation of educational content in high school in the context of approximation of Ukrainian society to European values; presented results of a survey of teachers and students about the true state of the problems of modern Ukrainian education; analyzed the content of education in high school; proved that a necessary condition for improving the existing educational content is its fundamentalization which causes the humanization of the learning process of young man as a free and optimistic personality.

Key words: *content, high school students, learning objects, fundamentalization educational content, values.*

Науково-технічний розвиток, соціальні зміни, якими відзначені останні десятиліття світової історії, вплинули на зміну мети і завдань освіти. Курс нашої країни на перетворення в економіці, політично-му та суспільному житті веде за собою зрушення в інших сферах суспільства. Зміна місії людини в оновленій системі, її політичних і духовних поглядів диктує нові вимоги до особистості, її освітньої та професійної підготовки.

У новому інформаційно-технологічному суспільстві визначальним у конкуренції буде рівень освіти нації. XXI століття – це час переходу до високотехнологічного інформаційного суспільства, в якому якість людського потенціалу, рівень освіченості і культури всього населення набувають вирішального значення для економічного і соціального поступу держави.

Аналіз останніх досліджень

Аналіз останніх досліджень і публікацій вказує, що проблема визначення змісту освіти існує і вимагає свого розв'язання. Незважаючи на відмінність у підходах до визначення змісту освіти, спільність у міркуваннях учених і практиків є очевидною. Передусім, це стосується сутності поняття «зміст освіти», що є вихідною для визначення складових його характеристик. Загальним для всіх досліджень, де розкриваються питання навчання учнів старшої школи, незважаючи на принципів розбіжності, є зосередження уваги на залежності необхідного рівня знань випускника від загальнонаукової і теоретичної підготовки. Лише за умови постійного вдосконалювання змісту і структури знань, оволодіння їх системою можуть бути здобуті оптимальні результати.

Розробник змісту освіти О. Савченко зазначає, що «методологічною основою визначення змісту сучасної шкільної освіти є загальнолюдські й національні цінності, центрованість на актуальних і перспективних інтересах виховання і розвитку дитини. Зміст визначається на засадах

його фундаменталізації, науковості та системності знань, їх цінності для соціального становлення людини, гуманізації і демократизації шкільної освіти, ідей полікультурності, взаємоповаги між націями і народами, світського характеру школи» [6, с. 322]. Відомий польський дидакт В. Оконь вважає, що зміст освіти має бути впорядкованим цілим, яке складається з елементів, що пов'язані між собою та з іншими основними складовими школи як цілого [5, с. 106]. На думку І. Малафійка «зміст освіти – це педагогічна модель соціального замовлення, звернутого до школи». [4, с. 204].

Водночас лавиноподібний потік інформації, спричинений бурхливим розвитком науки і техніки зумовив пошук нових парадигм освіти. Як зазначає академік С. Гончаренко, «Обсяг знань і кількість навчальних предметів у середній і вищій школі почали зростати швидше, ніж удосконалювалися методи і зміст освіти. Ресурси екстенсивного розвитку освіти були вичерпані, і перед середньою та вищою школами постала проблема пошуку інтенсивних технологій навчання» [2].

Ми вважаємо, що сучасний зміст освіти в Україні має складати науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, самої себе, праці, природи, мистецтва [1, с. 167]. Загалом всі дослідники однакові в думці, що зміст освіти має відображати запити суспільства і містити взаємопов'язані елементи соціального досвіду.

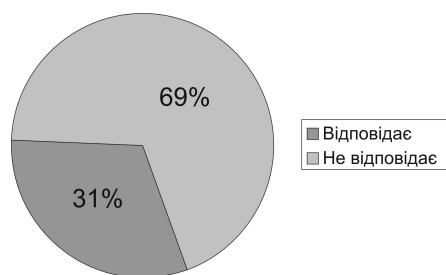
Формулювання мети

Окреслити необхідність вдосконалення змісту освіти як соціально-педагогічну проблему. Вказати можливі шляхи модернізації змісту освіти у старшій школі з огляду на потреби і запити суб'єктів навчально-виховного процесу і суспільства загалом.

Виклад основного матеріалу

Кожне суспільство володіє тими здобутками, які воно досягло залежно від свого розвитку. Розвиток же будь-якого суспільства залежить від розвитку кожного громадянина. І найбільшу роль у цьому розвитку має відігравати освіта. Якщо розвиток суспільства залежить від якості освіти, то чи можемо ми з впевненістю сказати, що якість нашої освіти забезпечує гідний розвиток суспільства? Прагнення українського суспільства жити і працювати в умовах кращих європейських країн є незаперечним.

Наскільки наша освіта наближена до кращих європейських зразків, ми вирішили дізнатися у суб'єктів навчально-виховного процесу – вчителів (рис.1).

Інше запитання, а що заважає українській освіті бути кращою? 33,55 % вчителів відповіли, що недосконаліми є підручники, 32,05% – навчальні програми, 14,52 % – навчальні предмети, 11, 02 % вважають, що потребують удосконалення освітні стандарти, на знання як педагогічну проблему вказали 8,86% опитаних вчителів.

Як бачимо всі названі проблеми стосуються саме змісту освіти. Адже зміст загальної середньої освіти традиційно знаходить своє конкретне вираження в стандартах, навчальних планах, програмах і підручниках.

Якщо основним завданням традиційної школи було подати знання, які слугували б людині впродовж усього її життя, то завдання сучасної

школи докорінно змінилися, особливо у зв'язку зі зростанням потоку інформації, технологізацією всіх аспектів життя. Навчальний план, навчальні програми традиційної школи формувалися за принципом відображення у навчальних предметах основ наук. Але, як відомо, кожна наука збагачується новими знаннями, які необхідно враховувати у змісті освіти. При доборі змісту освіти часто керувалися принципом енциклопедичності. Проте, намагання представити у широкому обсязі сучасні, найновітніші досягнення науки й культури та всю їх історію призвело до перевантаження навчальних програм і підручників. Прагнення залучити учнів до належного рівня культури і науки спричиняє суперечності, пов'язані з прагненням оберігати здоров'я дитини, її інтелект від перевантаження. На це неодноразово звертали увагу розробники змісту освіти, вчені В. Красвський, О. Савченко, А. Хуторської та інші. Шкільний енциклопедизм, надмірність інформативного матеріалу у змісті освіти, як зазначає О. Савченко, змушує переобтяжувати дитячу пам'ять за рахунок того, щоб формувати вміння і практичні навички. Принцип енциклопедичності себе не виправдав. Опитування випускників загальноосвітніх навчальних закладів України свідчать, що значна частина здобутих учнями знань залишається нереалізованою.

Ми з'ясували, чи містяться у змісті освіти, на думку старшокласників, знання, які знадобляться їм у дорослому житті?

Старшокласники про знання, які, на їхню думку, знадобляться їм у дорослому житті

№	Предмети	У %	№	Предмети	У %
1	Іноземна мова	66,27	19	Людина і світ	11,59
2	Українська мова	60,87	20	Анатомія	10,14
3	Географія	55,07	21	Астрономія	10,14
4	Алгебра	40,58	22	Історія всесвітня	10,14
5	Біологія	30,43	23	Основи філософії	8,70
6	Інформатика	30,43	24	Медико-санітарна підготовка	7,25
7	Історія України	26,09	25	Основи політології	7,25
8	Фізика	26,09	26	Креслення	4,35
9	Фізкультура	20,29	27	Малювання	4,35
10	Математика	18,84	28	Основи риторики	4,35

№	Предмети	У %
11	Основи правознавства	18,84
12	Українська література	18,84
13	Світова література	17,39
14	Геометрія	15,94
15	Основи економіки	15,94
16	Основи безпеки життєдіяльності	13,04
17	Основи естетики	13,04
18	Хімія	13,04

№	Предмети	У %
29	Образотворче мистецтво	2,90
30	Основи етики	2,90
31	Трудова підготовка (технології)	2,90
32	Допризовна підготовка юнаків	0,00
33	Людина і суспільство	0,00
34	Основи захисту Вітчизни	0,00
35	Екологія	0,00
36	Художня культура	0,00

Як бачимо, учні вважають, що без знань іноземної та української мови, а також географії, алгебри, біології жити в сучасному світі буде важко. Опитування проводилося у кілька етапів 2012–2014 роки. На початку дослідження було очевидним, що учні зовсім не звернули увагу на такі предмети: технології, людина і суспільство, основи захисту Вітчизни та інші. Дослідження 2014 року дали інші результати, що засвідчили кількаразове зростання патріотичних почуттів, любові до Батьківщини, потреби берегти довкілля.

Нині кількість навчальних предметів сягає 25, навчальні плани поповнюються одногодинними і навіть півгодинними предметами, які, на думку вчених, без шкоди для інтелектуального розвитку учнів можуть бути виключені з навчального плану. Проте, такі часткові зміни у змісті освіти не є достатнім відображенням потреб суспільства.

Перевантаженість учнів навчальною інформацією є негативним чинником погіршення стану здоров'я. З іншого боку, зменшення кількості навчальних годин з деяких предметів за збереження обсягу навчального матеріалу призводить до перевтоми учнів. Тож відповідне перенапруження дитячої психіки спричиняє психічні і нервові розлади, що негативно позначається на якості освіти.

За аналізу базового навчального плану виявлено, що існує значна розбіжність між даними гранично допустимого навчального навантаження і загального навчального навантаження. Так, у старшій

школі простежується перевищення норми на 10 годин на тиждень (350 годин на рік). Проте це перевищення виникає, здебільшого, за рахунок додаткових годин на впровадження поглибленого вивчення окремих предметів та профільного навчання, на курси за вибором, факультативи, індивідуальні заняття.

Одним зі шляхів запобігання окреслених негативних явищ є оновлення змісту освіти з огляду на цілісність, узагальненість, універсальність, практичну значущість знань.

І лише переглянувши докорінно існуючий зміст освіти, ми можемо розраховувати на позитивні зміни у суспільстві. Адже і науковці, і вчителі, і учні, і ті, що закінчили школу говорять про перевантаженість школи зайвими знаннями, не потрібними кожному пересічному громадянину.

Перевантаженість предметними знаннями

№	Предмети	У %
1	Трудова підготовка (технології)	31,58
2	Хімія	29,82
3	Людина і світ	24,56
4	Геометрія	21,05
5	Медико-санітарна підготовка	21,05
6	Світова література	19,30
7	Фізика	19,30
8	Образотворче мистецтво	17,54
9	Основи етики	17,54
10	Алгебра	15,79
11	Креслення	15,79
12	Людина і суспільство	15,79
13	Основи естетики	15,79
14	Допризовна підготовка юнаків	14,04
15	Малювання	14,04
16	Основи економіки	14,04
17	Основи політології	14,04
18	Основи риторики	14,04

№	Предмети	У %
19	Історія всесвітня	12,28
20	Історія України	12,28
21	Основи безпеки життєдіяльності	12,28
22	Основи захисту Вітчизни	12,28
23	Географія	10,53
24	Інформатика	10,53
25	Основи філософії	10,53
26	Фізкультура	10,53
27	Астрономія	8,77
28	Біологія	8,77
29	Іноземна мова	7,02
30	Українська література	7,02
31	Основи правознавства	3,51
32	Українська мова	3,51
33	Екологія	3,51
34	Художня культура	3,51
35	Анатомія	1,75
36	Математика	1,75

Як бачимо, перші 10 місць з перевантаження «посіли» такі предмети: технології, хімія, геометрія, світова література, фізика, алгебра, людина і суспільство, основи естетики та інші. Додаткові опитування засвідчили, що багато в чому застарілий зміст предметів учні вважають чинником, що спричиняє перевантаження.

Але водночас учні вказують і на недостатність тих знань без яких неможливе подальше життя.

Самооцінка учнів щодо знань, яких їм не вистачає

Учні	Про людину	Про суспільство	Про природу	Про техніку	Про технології	Знань про все достатньо
9 клас	31,82	36,36	18,18	31,82	27,27	31,82
10 клас	35,29	35,29	5,88	23,53	47,06	11,76
11 клас	34,48	17,24	24,14	6,90	24,14	27,59

Недостатність знань призводить до того, що після школи вони шукають ці знання у шарлатанів, екстрасенсів, різних, так званих, магів, а подекуди і аферистів від науки. Чи можна цьому запобігти, звичайно стовідсотково – ні, однак, зменшити негативний вплив можливо, якщо навчити учня вчитися, навчити піддавати критичній оцінці будь-яку інформацію, намагатися оцінити її на достовірність за допомогою науки.

Ураховуючи думку теоретиків і суб'єктів навчально-виховного процесу щодо необхідності кардинальних змін у змісті освіти, актуальною стає фундаменталізація змісту освіти у старшій школі, яка зумовлює гуманізацію процесу навчання, творить молоду людину як вільну й оптимістичну особистість.

Сутність фундаменталізації змісту освіти полягає у посиленні її фундаментального ядра. Фундаментальне ядро – це засаднича складова змісту, яка необхідна для засвоєння системи знань, умінь, навичок і цінностей сучасною людиною і яка використовуватиметься в усіх галузях життєдіяльності: духовній, фізіологічній, побутовій, професійній тощо.

Тож серед функцій фундаменталізації освіти:

- збереження і розвиток цивілізації через накопичення, відтворення і передачу від покоління до покоління суспільного досвіду у вигляді засадничих елементів матеріальної і духовної культури;
- відтворення загальнолюдської культури через розвиток індивідуальної особистості;
- забезпечення системного рівня пізнання дійсності, здатність бачити і використовувати механізми самоорганізації і саморозвитку явищ і процесів;
- формування найістотніших, стійких, тривалих наукових знань, які лежать в основі цілісного сприйняття наукової картини світу, світу людини і суспільства, взаємодії людини з природою через гуманітарну і технічну діяльність;
- формування об'єктивного погляду на сучасний світ і місце людини у цьому світі;
- оволодіння основами людської культури в її духовному і матеріальному проявах;
- формування ключових і предметних компетентностей;
- бажання саморозвитку і самоосвіти.

Реалізація цих функцій фундаментальної освіти уможливить розв'язання проблем людини, спричинених глобальними проблемами в природі і суспільстві, розвитком технологій, інформаційним шквалом тощо.

Отже, фундаменталізація змісту освіти у старшій школі є його перетворенням на міцний фундамент матеріальної, духовної, теоретичної і практичної діяльності людей, на якому здійснюватиметься й поглиблюватиметься загальноосвітня, загальнонаукова і профільна підготовка учнів. Відтак, вони усвідомлюватимуть взаємозв'язок предметів і явищ, створюватимуть власну цілісну картину світу.

Серед основних завдань фундаменталізації змісту освіти у старшій школі виокремлено: визначення основних напрямів міждисциплінарної інтеграції навчальних предметів; формування цілісної картини світу

на основі взаємозв'язку гуманітарних і природничих наук; виявлення та опис фундаментальних дидактичних одиниць змісту шкільної освіти; змістове і методичне розроблення окремих дидактичних одиниць змісту освіти у старшій школі; створення єдиної методики оцінювання ефективності фундаментальних знань; розвиток системного мислення учнів, зорієнтованого на синтез різних знань, інтеграцію підходів, багатофакторне, міждисциплінарне усвідомлення проблем у контексті суспільних, екологічних, загальнолюдських аспектів; виховання здатності критичного сприйняття, всебічної оцінки різних явищ з урахуванням їх соціальних, економічних, екологічних та інших характеристик; виховання ініціативної, творчої особистості задля розв'язання різноманітних практичних і духовних проблем.

Критеріями добору знань для фундаменталізації змісту освіти у старшій школі є: науковість (об'єктивна істинність, емпірична точність, логічна чіткість, достовірність); орієнтація змісту освіти на функціональне використання здобутих знань (профільне спрямування знань, практична значущість їх); здійснення добору змісту освіти з огляду на фундаментальний характер знання (можливість здобувати нові знання на основі засвоєних); осучаснення знань відповідно до реалій сьогодення; орієнтація змісту освіти на формування особистісних цінностей і ціннісно-сміслових орієнтацій учня [3, С. 5–23.]

З огляду на завдання і критерії добору знань ми виокремили умови реалізації фундаменталізації змісту освіти у старшій школі: оновлення стандарту з урахуванням основних положень фундаменталізації змісту освіти у старшій школі; упровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів оновлених навчальних планів і програм; розроблення відповідного навчально-методичного комплексу фундаменталізації змісту освіти у старшій школі (навчальні книги і посібники, завдання і тести для контролю якості освіти, методичні рекомендації тощо); дидактичні умови, спрямовані на використання системно-інтегрованого підходу до структурування навчальних знань з конструюванням укрупнених дидактичних одиниць – системно-ін-

тегративних модулів навчання, застосування педагогічних технологій продуктивного навчання (проектних, проблемних, дослідницьких, інтегрованих, модульних та ін.); формування ціннісного ставлення до знань, стимулювання старшокласників до потреби саморозвитку і самоосвіти, мотивування на високі навчальні досягнення, спрямованість навчально-виховного процесу на забезпечення наступності – від старшокласника до абітурієнта.

Аргументованість визначених нами дидактичних умов ми продемонструємо на необхідності використання системно-інтегрованого підходу до структурування навчальних знань з конструюванням укрупнених дидактичних одиниць.

Проведені нами експерименти засвідчують про те, що коли потрібно було відтворити знання з окремого предмета і здатність застосувати ці знання на практиці, то відповіді учнів були значно кращими, ніж на запитання, у яких були потрібні інтегровані знання із застосуванням міжпредметних зв'язків. Наприклад, учні мали відповісти, застосовуючи знання з курсу фізики (про густини твердих речовин і рідин) та з курсу хімії (про властивості і застосування пластмас, що вивчалися), а саме: плаватимуть чи потонуть наведені у таблиці пластмаси у воді, гліцерині та етанолі (етиловому спирті). Порівнюючи густини пластмас і рідин за наведеними у таблиці їх числовими значеннями, учні мали на перетині в таблиці написати плюс, якщо певна пластмаса плаватиме, або мінус, якщо потоне.

Пластмаси

Пластик	Використання	Густина ρ (г/см ³)	Вода $\rho =$ 1 г/см ³	Гліцерин $\rho =$ 1,26 г/см ³	Етанол (етиловий спирт) $\rho =$ 0,789 г/см ³
Поліетилен низького тиску	Труби, покриття металів від корозії	0,94–0,96			
Поліетилен високого тиску	Поліетиленова плівка	0,91–0,93			
Полівінілхлорид	Плащі, клейонки, ізолятори	1,35–1,43			
Поліпропілен	Конструкційні деталі автомобілів	0,9–0,91			
Тефлон	Антипригарні покриття, деталі для агресивних середовищ	2,2			

Це завдання викликало в учнів утруднення, бо вимагало застосування інтегрованих знань. Учні, вивчаючи хімію, забули з курсу фізики про поняття «густина речовини», яке показує, яка саме маса речовини міститься в одиниці об'єму. З іншими подібними запитаннями впоралося лише 40% учнів.

Суттєвого оновлення потребує зміст гуманітарних предметів, які мають найбільший потенціал формування ціннісних орієнтацій і становлення особистості.

Програмові твори з української і світової літератур, що вивчаються у старшій школі, не завжди дають можливість поставити такі проблеми, які будуть особистісно значущими для старшокласників. Серед державних вимог до рівня навчальних досягнень учнів висуваються, переважно, літературознавчі вимоги (ніби всі учні мають стати літераторами – письменниками, поетами, драматургами, сценаристами, літературними і театральними критиками і та ін.).

Здійснивши аналіз навчальних програм з української і світової літератур, ми дійшли висновку, що твори, які мають, передусім,

орієнтувати учнів на цінності, державними вимогами передбачено опанувати здебільшого лише літературознавчий аспект (для прикладу – витяг з програми) [7].

Витяг з програми «Світова література» для 10–11 класів. Рівень стандарту

Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня підготовки учнів
<p>Мілорад ПАВИЧ (1929–2009). «Дамаскин» «Перший письменник третього тисячоліття» серб М.Павич. Утілення в оповіданні «Дамаскин» рис постмодернізму. Можливість вибору шляхів читання твору на двох його «перехрестях» (в т.ч. на комп'ютері) як вияв характерної для постмодерністської літератури гри письменника з текстом і читачем, «відмови від монопольного права автора на істину». Інтенсивне використання фактів візантійської та поствізантійської культури («віртуальний історизм») як характерна ознака творчості М. Павича.</p>	<p>Учень (учениця): розповідає про головні віхи життєвого і творчого шляху письменника та місце в ньому оповідання «Дамаскин»; наводить приклади втілення в оповіданні «Дамаскин» рис постмодернізму: «боротьба за читача» та її засоби: інтенсивне використання фактів візантійської і поствізантійської культури (зокрема, засобів відтворення «місцевого колориту»: балканських імен і географічних назв, побутових деталей тощо); називає та ілюструє прикладами з тексту улюблені художні засоби письменника: розгорнуті (схожі на барокові) метафори, парадоксальні портрети та пейзажі, каталогізація, «плетення слівес» тощо); ТЛ Дає визначення поняття «постмодернізм» (як епохи в житті світової літератури і культури кінця ХХ – початку ХХІ століття).</p>

Протягом тривалого часу зміст програм і підручників з української літератури не зазнавали суттєвих змін і перелік творів, що вивчаються учнями старших класів, не переглядався. Крім того, немає суттєвої різниці між програмами з цього предмета на рівнях стандарту і профільному. У класах фізико-математичного профілю немає потреби вивчати низку тем з літератури, особливо літературознавчого характеру, де питання теорії висуваються на перше місце. Багато з них можна вивчати оглядово.

Окрім того, існує думка, яку ми підтримуємо, що сучасний світ потребує позитивного сприйняття дійсності, діяльнісного підходу до життя, а тому наповненість змісту програм і підручників з української літератури викликає занепокоєння.

Висновки

Нині українська освіта стоїть на шляху реформи – перехід до 12-річної школи. Це необхідна умова повноцінного існування України серед європейських країн. Відбуваються дискусії і у наукових, і у вчительських колах, і у суспільстві загалом, якою має бути структура повної загальної освіти. Звичайно вирішити це питання оптимально можливо лише за умови цілепокладання. Якою має бути школа залежить від того, чого ми хочемо досягти і з якою метою. І головним чинником у цьому визначенні є зміст освіти. Адже саме за допомогою, або завдяки змісту ми формуємо учня як особистість, як майбутнього розбудовника держави.

З огляду на реформування загальної середньої освіти, хотілося підсумувати, що учні початкової школи мають пізнавати світ у його єдності, тому в цей період доречними мали б стати інтегровані курси, такі як «Я і Україна», «Я і Природа», «Я і Світ». В основній школі має відбутися диференціація за предметами вивчення: хімія, фізика, література, мова тощо. А от у старшій школі, на нашу думку, потрібно кардинально змінити співвідношення інваріантної і варіативної складових змісту освіти. Коли у інваріант закладається зміст необхідний кожному пересічному громадянину, а от варіативна складова повинна нести на собі поглиблення відповідно до обраного профілю. Це, звичайно, кардинально змінює нинішнє співвідношення інваріантної і варіативної складових змісту освіти у старшій школі, але щоб досягти суттєвих результатів косметичними засобами не обійтися, необхідно дійсно врахувати при формуванні змісту освіти думки щодо якості освіти суб'єктів навчально-виховного процесу, і звичайно запити прогресивного суспільства в цілому.

Тому перспективою подальших досліджень ми вважаємо формування змісту освіти старшої школи у єдності його інваріантної і варіативної складових.

Література

1. Васьківська Г. О., *Формування системи знань про людину у старшокласників: теорія і практика*, Кі́їв 2012, НПУ імені М. П. Драгоманова.
2. Гончаренко С. У. *Фундаменталізація освіти як дидактичний принцип*, «Шлях освіти», Кі́їв 2008, nr 1, s. 2–6.
3. *Концепція фундаменталізації змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання*, «Дидактика: теорія і практика», Кі́їв 2015, Інститут обдарованої дитини НАПН України, s. 5–23.
4. Малафійк І. В., *Дидактика: навч. посіб.*, Кі́їв 2015, Кондор.
5. Оконь В. *Введение в общую дидактику*, Москва 1990, Высшая школа.
6. Савченко О. Я., *Зміст загальної середньої освіти*, „Енциклопедія освіти”, Кі́їв 2008, Юрінком Інтер.
7. Світова література. *Навчальна програма для 10–11 класів*: <http://osvita.ua/school/program/30993/>.